
Shri Jagannathagitamrite AntaranganubhUteH -
KavyikasamikshaNam

श्रीजगन्नाथगीतामृते अन्तरङ्गानुभूतेः- काव्यिकसमीक्षणम्

Document Information

Text title : Jagannathagitamritam Kavyikasamikshanam

File name : jagannAthagItAmRRitamkAvyikasamIkShaNam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda, krishna

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : shrIjagannAthagItAmRite shrIjagannAthabhakteH antaraNgAnubhUteH
ekaM kAvyikasamIkShaNam

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 21, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 21, 2026

sanskritdocuments.org

Shri Jagannathagitamrite AntaranganubhUteH -
KavyikasamikshaNam

શ્રીજગન્નાથગીતામૃતે અન્તરઙ્ગાનુભૂતે:- કાવ્યિકસમીક્ષણમ્

શ્રીજગન્નાથગીતામૃતે શ્રીજગન્નાથભક્તે: અન્તરઙ્ગાનુભૂતે:- એકં કાવ્યિકસમીક્ષણમ્ ।

મૂલપદ્યમ્

દીનબાન્ધવ હે, જય જગન્નાથ હરે ર
ભાવં દેહિ પ્રભો ભાવનાગ્રાહક ર
પ્રતીક્ષા તે સુખતીરે
જય જગન્નાથ હરે
દીનબાન્ધવ હે- ૦
ભ્રમામિ સપદિ ભાવવિહ્વલિતઃ સુખકોમલિતકોલે
વાઙ્મામિ ગચ્છામિ વાઙ્માવટમૂલં
ભક્તજનકોલાહલે
શ્રીરંગવદને વિશતુ મે મનઃર
દેહઃ સદૈવ શ્રીપુરે
જય જગન્નાથ હરે
દીનબાન્ધવ હે -૧
શ્રીક્ષેત્રપાવને સ્વકીયમન્દિરે
નિરવધિ વાસ આશા
વૈતરણીસમા અગ્રે પ્રધાવતિ
બેભીયતે મે નિરાશા
વાસુદેવે રતિઃ વિશ્વાસો નિતરાં ર
સ્થાસ્યતુ મૂરલીધરે
જય જગન્નાથહરે
દીનબાન્ધવ હે -૨
બહુદિનાત્પરં તવેદં દર્શનમલૌકિકં મોહનીયં

દૃષ્ટ મહાબાહો બ્રહ્માણ્ડનાયક વન્દનીય લોભનીય
શૃણુ મે ભારતી મધુમયગીતિં ર
ગાયામિ તે નિજપુરે
જય જગન્નાથ હરે
દીનબાન્ધવ હે -૩

સમીક્ષણમ્

એતત્ પદ્યં કેવલં ભક્તિગીતં નાસ્તિ, અપિતુ શ્રીજગન્નાથભક્તેઃ અન્તરઙ્ગાનુભૂતેઃ કાવ્યમયી અભિવ્યક્તિઃ ।
અત્ર ભક્તસ્ય હૃદયસ્થિતિઃ, શરણાગતિઃ, વિરહઃ, દર્શનલાલસા, શ્રીક્ષેત્રનિવાસાભિલાષઃ, ભગવદનુગ્રહપ્રાર્થના ય
સમન્વિતરૂપેણ પ્રકાશતે ।

વિશેષતયા નિમ્નલિખિતાનિ તત્ત્વાનિ અસ્મિન્ ગીતે દૃશ્યન્તે-

૧. શરણાગતિભાવઃ

પ્રારમ્ભે એવ-

“દીનબાન્ધવ હે, જય જગન્નાથ હરે ।

ભાવં દેહિ પ્રભો ભાવનાગ્રાહક ॥ ”

અત્ર ભક્તઃ ન ધનં, ન સિદ્ધિં, ન મોક્ષમ્ અપિ યાચતે; કેવલં “ભાવમ્” એવ પ્રાર્થયતિ । અયં નારદભક્તિસૂત્રસ્ય-”
સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમરૂપા” -ઇતિ સિદ્ધાન્તસ્ય કાવ્યમયી વ્યગ્જના ।

૨. ભાવભક્તેઃ ઉત્કર્ષઃ

“ભ્રમામિ સપદિ ભાવવિહ્વલિતઃ ॥ । ”

ભક્તસ્ય મનઃ જગન્નાથપ્રેમણા આકુલમ્ । “ભાવવિહ્વલિતઃ” ઇતિ પદેન ભક્તિયોગસ્ય પરાકાષ્ઠા વ્યક્તા । અયં
કેવલં યાત્રાવાર્ણનં ન, કિન્તુ અન્તઃકરણસ્ય આધ્યાત્મિકપરિવર્તનમ્ ।

૩. શ્રીક્ષેત્રસ્ય મોક્ષભૂમિત્વમ્

“શ્રીક્ષેત્રપાવને સ્વકીયમન્દિરે નિરવધિ વાસ આશા । ”

અત્ર શ્રીક્ષેત્રે નિત્યવાસસ્ય અભિલાષઃ કેવલં ભૌતિકનિવાસઃ ન, અપિતુ ભગવન્નિકટવર્તિત્વસ્ય પ્રતીકઃ ।
જગન્નાથસમપ્રદાયે શ્રીક્ષેત્રં મોક્ષક્ષેત્રત્વેન પ્રસિદ્ધમ્; તસ્ય ભાવઃ અસ્મિન્ પદ્યે સુન્દરતયા પ્રકટિતઃ ।

૪. વૈતરણી-પ્રતીકઃ

“વૈતરણીસમા અગ્રે પ્રધાવતિ ॥ । ”

અયં સંસારદુઃખસ્ય, મૃત્યોઃ, ભવબન્ધસ્ય ચ રૂપકઃ । તસ્માત્ ઉદ્ધારસ્ય ઉપાયઃ-

“વાસુદેવે રતિઃ વિશ્વાસો નિતરામ્ । ”

ઇતિ કવિના પ્રતિપાદિતમ્ । અયં ભગવદ્ગીતાયાઃ તથા ભાગવતસ્ય ભક્તિમાર્ગસ્ય સારમેવ ।

પ. દર્શનસ્ય આધ્યાત્મિકાનુભવઃ

“બહુદિનાત્પરં તવેદં દર્શનમલૌકિકં મોહનીયં । ”

અત્ર દર્શનં કેવલં ચક્ષુષોઃ વિષયઃ ન, અપિતુ આધ્યાત્મિકાનુભવઃ । “અલૌકિકમ્”, “મોહનીયમ્”, “બ્રહ્માણ્ડનાયક” ઇત્યાદિપદૈઃ શ્રીજગન્નાથસ્ય વિશ્વરૂપત્વં ચ વ્યક્તમ્ ।

દ. ગીતસમર્પણમ્

અન્તિમે-

“શૃણુ મે ભારતી મધુમયગીતિં, ગાયામિ તે નિજપુરે । ”

ઇદં કવેઃ કાવ્યસમર્પણમ્ । અસ્થાં પડ્કતૌ કવિઃ સ્વકાવ્યં ભગવતઃ ચરણયોઃ અર્પયતિ । અયં ભક્તિકાવ્યપરમ્પરાયાઃ શ્રેષ્ઠઃ આદર્શઃ ।

દાર્શનિકદૃષ્ટ્યા

એતસ્મિન્ ગીતે ભક્તિઃ એવ સાધનમ્, ભક્તિઃ એવ સાધ્યમ્, ભક્તિઃ એવ આનન્દઃ ઇતિ ભાવઃ પ્રબલઃ । અત્ર મોક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષોચ્ચારઃ નાસ્તિ, કિન્તુ શ્રીજગન્નાથચરણેષુ અનન્યસમર્પણમેવ પરમાનન્દસ્વરૂપા મુક્તિઃ ઇતિ ધ્વન્યતે । અતઃ અસ્ય ગીતસ્ય દાર્શનિકાધારઃ ભાગવત-વૈષ્ણવભક્તિદર્શનમ્, વિશેષતઃ પ્રેમભક્તિ, શરણાગતિ, ભગવદનુભવઃ, ક્ષેત્રમહિમા, નામ-રૂપ-દર્શનસ્ય આધ્યાત્મિકમહત્ત્વમ્ ઇત્યેતેઃ તત્ત્વૈઃ નિર્મિતઃ ।

મમ મતે, એતત્ ગીતં કેવલં ગેયપદ્યમ્ ન, અપિતુ “જગન્નાથભક્તેઃ આધ્યાત્મિકસ્વાનુભવસ્ય કાવ્યમયી ગીતા” ઇતિ કથયિતું શક્યતે ।

અલહ્કારચર્યા-

ધ્રુવપદમ્

દીનબાન્ધવ હે, જય જગન્નાથ હરે । ભાવં દેહિ પ્રભો ભાવનાગ્રાહક । પ્રતીક્ષા તે સુખતીરે ॥

અલહ્કારાઃ

અનુપ્રાસઃ ભાવં-ભાવનાગ્રાહક ઇત્યત્ર “ભ” વર્ણસ્ય પુનરાવૃત્તિઃ ।

દીનબાન્ધવ-દેહિ ઇત્યત્ર “દ” વર્ણસ્ય મધુરા પુનરુક્તિઃ ।

સમ્બોધનાલહ્કારઃ દીનબાન્ધવ, પ્રભો, જગન્નાથ, ભાવનાગ્રાહક-એતેષાં પ્રત્યક્ષસમ્બોધનમ્ ।

રૂપકધ્વનિઃ સુખતીરમ્ ઇતિ મોક્ષસ્ય અથવા ભગવત્પ્રાપ્તેઃ તીરરૂપકલ્પના ।

ભક્તિરસવ્યજ્જના અત્ર સ્થાયિભાવઃ પરમભક્તિઃ ।

પ્રથમઃ શ્લોકઃ

ભ્રમામિ સપદિ ભાવવિહ્વલિતઃ સુખકોમલિતકોલે । વાઝામિ ગચ્છામિ વાઝાવટમૂલં ભક્તજનકોલાહલે ॥
શ્રીરંગવદને વિશતુ મે મનઃ । દેહઃ સદૈવ શ્રીપુરે ॥

અલક્ષારાઃ

(૧) અનુપ્રાસઃ

ભ્રમામિ-ભાવવિહ્વલિતઃ

વાઙ્મામિ-વાઙ્માવટ

શ્રી-શ્રી

(૨) રૂપકમ્

વાઙ્માવટઃ

વટવૃક્ષઃ કેવલં વૃક્ષઃ ન; આશ્રયસ્વરૂપો ભગવાનિવ કલ્પિતઃ ।

(૩) ઉત્પ્રેક્ષા

વિશતુ મે મનઃ

મનસઃ શ્રીરંગવદને પ્રવેશઃ-કલ્પનામયી કાવ્યવ્યઙ્જના ।

(૪) અતિશયોક્તિ

દેહઃ સદૈવ શ્રીપુરે

નિત્યં શ્રીક્ષેત્રવાસાભિલાષસ્ય ભાવોડતિશયેન વ્યક્તઃ ।

દ્વિતીયઃ શ્લોકઃ

શ્રીક્ષેત્રપાવને સ્વકીયમન્દિરે નિરવધિ વાસ આશા । વૈતરણીસમા અગ્રે પ્રધાવતિ બેભીયતે મે નિરાશા । વાસુદેવે
રતિઃ વિશ્વાસો નિતરામ્ । સ્થાસ્યતુ મૂરલીધરે ॥

અલક્ષારાઃ

(૧) ઉપમા

વૈતરણીસમા

સંસારદુઃખસ્ય વૈતરણ્યા ઉપમા ।

(૨) રૂપકમ્

વૈતરણી = સંસારબન્ધઃ ।

(૩) વિરોધાભાસઃ

ભયમ્ = વિશ્વાસઃ

એકસ્મિન્ શ્લોકે દ્વયોઃ વિરોધિનોર્ભાવયોઃ સુન્દરસમન્વયઃ ।

(૪) અનુપ્રાસઃ

વાસુદેવે-વિશ્વાસઃ

તૃતીયઃ શ્લોકઃ

બહુદિનાત્પરં તવેદં દર્શનમ્ અલૌકિકં મોહનીયં । દૃષ્ટે મહાબાહો બ્રહ્માણ્ડનાયક વન્દનીયં લોભનીયં । શ્ૃણુ મે
ભારતી મધુમયગીતિં । ગાયામિ તે નિજપુરે ॥

અલકુરાવિચાર:-

(૧) અનુપ્રાસઃ

મોહનીયમ્-મધુમયમ્

(૨) પર્યાયોક્તિ

અલૌકિકમ્ વન્દનીયમ્ લોભનીયમ્

એતેન ભગવતઃ મહિમા ક્રમશઃ વિકસિતઃ ।

(૩) અતિશયોક્તિ

બ્રહ્માણ્ડનાયક

સમગ્રવિશ્વસ્ય નાયકત્વસ્ય કાવ્યમયી અભિવ્યક્તિઃ ।

(૪) સમુચ્ચયાલકુરારઃ

મહાબાહો બ્રહ્માણ્ડનાયક વન્દનીય લોભનીય

અનેકવિશેષણાનાં સમાહારઃ ।

(૫) મધુરાનુપ્રાસઃ

મધુમયગીતિમ્

સમગ્રગીતસ્ય પ્રમુખાલકુરારઃ

અનુપ્રાસઃ (પ્રધાનઃ)

સમ્બોધનાલકુરારઃ

રૂપકમ્

ઉપમા

ઉત્પ્રેક્ષા

અતિશયોક્તિ

સમુચ્ચયઃ

પર્યાયોક્તિ

વિરોધાભાસઃ

ભાવવ્યગ્જ્ઞના (ધ્વનિ)

રસઃ

પ્રધાનરસઃ - ભક્તિરસઃ

ગૌણરસાઃ

શાન્તરસઃ

કરુણરસઃ (દીનબાન્ધવ, વૈતરણી, નિરાશા)

અદ્ભુતરસઃ (અલૌકિકદર્શનમ્)

ગુણાઃ

માધુર્યગુણઃ

પ્રસાદગુણઃ

ઓજોગુણસ્ય સૂક્ષ્મપ્રકાશઃ

રીતિઃ

વૈદર્ભી રીતિઃ પ્રધાનતયા દૃશ્યતે-મધુરપદપ્રયોગઃ, સરલતા, ભાવપ્રાધાન્યં ચ ।

સમાલોચનાત્મકં મતમ્

એતત્ ગીતં ન કેવલં ભક્તિગેયમ્; અપિતુ ભાવવ્યગ્જના, મધુરશબ્દયોજના, સ્વાભાવિકલઙ્કારપ્રયોગઃ, તથા જગન્નાથભક્તેઃ અન્તઃકરણાનુભૂતિઃ-એતેષાં સમન્વયેન નિર્મિતં ઉત્કૃષ્ટં ભક્તિકાવ્યમ્ અસ્તિ । અલઙ્કારાઃ અત્ર કૃત્રિમતયા ન આરોપિતાઃ, કિન્તુ ભાવાનુગુણતયા સ્વયમેવ વિકસિતાઃ; ઓષ એવ અસ્ય ગીતસ્ય કાવ્યવૈશિષ્ટ્યમ્ ।

એતત્ ગીતં પરમ્પરાગતવૃત્તેષુ ન નિબદ્ધમ્, અપિતુ ગેયપદ (ગીતિકાવ્ય)-શૈલીયા રચિતમ્ । અતઃ અસ્ય લયઃ, યતિઃ, ગેયતા ચ પ્રમુખાઃ, ન તુ પ્રત્યેકપાદે સમાક્ષરગણના ।

તથાપિ છન્દઃશાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા પ્રત્યેકસ્ય શ્લોકસ્ય વિચારઃ નિમ્નપ્રકારેણ પ્રસ્તૂયતે-

છન્દોવિચારઃ

ધ્રુવપદમ્

દીનબાન્ધવ હે, જય જગન્નાથ હરે । ભાવં દેહિ પ્રભો ભાવનાગ્રાહક । પ્રતીક્ષા તે સુખતીરે । જય જગન્નાથ હરે ॥

છન્દોવિચારઃ

અયં ધ્રુવપદાત્મકઃ ગીતિછન્દઃ ।

પ્રત્યેકપદ્ધત્તિઃ સમાનાક્ષરયુક્તા નાસ્તિ ।

“જય જગન્નાથ હરે” ઇતિ આવર્તનં ધ્રુવપદત્વં દદાતિ ।

લયઃ ભજનપરમ્પરાયાઃ અનુકૂલઃ ।

કીર્તનગાયનાય અતીવ ઉપયુક્તઃ ।

પ્રથમઃ શ્લોકઃ

ભ્રમામિ સપદિ ભાવવિહ્વલિતઃ સુખકોમલિતકોલે । વાઙ્છામિ ગચ્છામિ વાઙ્છાવટમૂલં ભક્તજનકોલાહલે ।
શ્રીરંગવદને વિશતુ મે મનઃ । દેહઃ સદૈવ શ્રીપુરે ॥

છન્દઃ

ગીતિકાવ્યાત્મકઃ

માત્રિકપ્રવૃત્તિઃ

સ્વચ્છન્દલયઃ

વિશેષતા

પ્રથમદ્વે પડ્કતી દીર્ઘે સ્તઃ ।

અન્તિમે દ્વે લઘ્વી ।

એવં સંગીતલયઃ સ્વયમેવ જાયતે ।

દ્વિતીયઃ શ્લોકઃ

શ્રીક્ષેત્રપાવને સ્વકીયમન્દિરે । નિરવધિ વાસ આશા । વૈતરણીસમા અગ્રે પ્રધાવતિ । બેભીયતે મે નિરાશા ।

વાસુદેવે રતિઃ વિશ્વાસો નિતરામ્ । સ્થાસ્યતુ મૂરલીધરે ॥

છન્દઃ

ગેયગીતિઃ

વિષમમાત્રિકરચના

લયપ્રધાનઃ

વિશેષતા

“નિરવધિ વાસ આશા”

“બેભીયતે મે નિરાશા”

ઇત્યનયોઃ સમાનલયઃ ।

તૃતીયઃ શ્લોકઃ

બહુદિનાત્પરં તવેદં દર્શનમ્ । અલૌકિકં મોહનીયં । દૃષ્ટં મહાબાહો બ્રહ્માણ્ડનાયક । વન્દનીયં લોભનીયં । શૃણુ

મે ભારતી મધુમયગીતિં । ગાયામિ તે નિજપુરે ॥

છન્દઃ

ગીતિકાવ્યછન્દઃ

લયાત્મકપદવિન્યાસઃ

ગાનયોગ્યરચના

વિશેષતા

“અલૌકિકં મોહનીયં”

“વન્દનીયં લોભનીયં”

ઇત્યત્ર સમલયત્વં ગીતસ્ય માધુર્યં વર્ધયતિ ।

સમગ્રગીતસ્ય છન્દઃ

એતત્ ગીતં લોકભજનપરમ્પરાનુગુણં ગેયપદમ્ ઇતિ વક્તું યુક્તમ્ । એતત્ ન શાસ્ત્રીયવર્ણવૃત્તમ્, ન ચ નિશ્ચિતમાત્રાવૃત્તમ્; અપિતુ ભાવાનુગુણલયપ્રધાનં ગીતિછન્દઃ અસ્તિ ।

अत्र गेयता उद्दिष्टा ।

ध्रुवपदस्य पुनरावृत्त्या सङ्गीतमाधुर्यवृद्धिः ।

अन्त्यानुप्रासः गायनं सुलभं करोति ।

भक्तिरसस्य अभिव्यक्तौ छन्दः सङ्गः ।

– प्रो. प्रदीपकुमारनन्दः (सेवानिवृत्त)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

——
Shri Jagannathagitamrite AntaranganubhUteH - KavyikasamikshaNam

pdf was typeset on August 21, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

